

TERÖR VE TURİZM İLİŞKİSİNİN KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ: AB VE MENA ÖRNEĞİ

Ceyhun Can ÖZCAN¹

İbrahim ÖZMEN²

Özet

Bu çalışmada terörizm ile ülkeye gelen turist sayısı arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Ayrıca çalışmada turizmin genel ekonomi içindeki yeri ve terör kavramının tarihsel gelişim süreci kısaca ele alınmaktadır. Çalışmada, 26 Avrupa Birliği (AB) ülkesi ve 13 Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA) için 2002-2013 dönemini kapsayan veri seti yardımıyla panel birim kök, panel eşbütünleşme, tahminleri kullanılarak terör değişkenlerinin turist sayısı üzerinde etkili olup olmadığı test edilmektedir. Ampirik analizlerden elde edilen bulgular oluşturulan modeldeki terör değişkeninin turist sayısı üzerinde beklenen etkilerini gösterdiğine dair kanıtlar sunulmaktadır. Çalışmada AB için terör faaliyetleri-turizm ilişkisi oldukça zayıf ve anlamsız iken MENA ülkeleri için bu ilişki negatif ve anlamlı bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: Terör, Turizm, MENA, AB, Panel Eşbütünleşme

Jel Kodları: L83, C23, F51

COMPARATIVE ANALYSIS OF TERROR AND TOURISM: THE CASE OF EU AND MENA

Abstract

In this study, the relation between terrorism and tourism sector is investigated. To do so, we test the causation linkage between terrorism variables and number of tourist arrivals to a country. We also emphasize the increasing importance of the tourism sector for a country in a historical manner and describe terror notion in a theoretical frame. We employ data belonging to 26 European Union, 13 Middle East and North Africa (MENA) countries to find possible effects of terrorism on tourism sector. The period including years between 2002 and 2013 is used to run panel unit root and panel co-integration estimators and to test if terror activities are effective on tourism sector. Empirical findings obtained from empirical analyses indicate that terror variable put into model affects the number of tourists as expected. The results also imply that the causality relation between terroristic activities and the number of tourist arrivals is considerably low and statistically insignificant while the causation linkage is negative and statistically significant in MENA countries.

Keywords: Terror, Tourism, MENA, EU, Co-integration

Jel Codes: L83, C23, F51

¹Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Turizm Fakültesi, ceyhuncan5@hotmail.com

²Dr. Konya Vergi Dairesi Başkanlığı, ibrahimozmen08@gmail.com

GİRİŞ

21'inci yüzyılın büyümlü kavramı turizmdir. Tüm dünya için turizm ekonomik, siyasi, kültürel, ticari ve bunun gibi pek çok etkileşimi bünyesinde barındıran önemli bir ekonomik alanı işaret etmektedir. Turizmin gelişmiş ülkeler açısından önemi büyüktür, özellikle durağanlık içinde devam eden ekonomiler için tutunacak ekonomik bir dal iken, gelişmekte olan ülkeler için ise cari açıkları kapatmanın en kolay ve az masraflı yollarından birisidir. Bu katkıları ile turizm uluslararası ve ulusal düzeylerde olmak üzere ekonomik büyüme ve kalkınmanın aktörlerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Baker, 2014: 58).

Turizm sektörünün yükselen yıldız olma konumuna en iyi izahat Dünya Turizm Örgütü tarafından getirilmektedir. Dünya Turizm Örgütü "*niçin turizm?*" sorusunun cevabını şu şekilde vermektedir. "*Son on yıldır, turizm dünyanın en hızlı büyüyen ekonomi sektörlerinden biri haline geldi, sürekli büyüyen ve çeşitlenen bir derinleşme yaşadı. Modern turizmin gelişimi ile yakında bağlantılı ve yeni yerleri kapsar duruma geldi. Turizm Bu dinamikler sayesinde sosyo-ekonomik ilerleme için önemli bir itici güç haline geldi. Günümüzde turizm iş hacmi petrol ihracatı iş hacmine eşit, gıda ve otomobil ürünleri iş hacminin ise üzerindedir... turizm endüstrisindeki bu küresel yayılma inşaattan tarıma ya da iletişim sektörü gibi bir çok sektöre fayda sağlamaktadır*"³. Bu açıklamalar reel ekonomik veriler ile de destellendiğinde turizmin önemi anlaşılacaktır.

Örneğin 2010 yılı verilerine göre bir önceki yıla göre sektör %7 büyüme sağlamış ve toplam 940 milyon ziyaretçi ile % 5'ten biraz az bir büyüme ile 916 milyar dolar (693 milyar Euro) gelir elde edilmiştir. Turizm sektöründe en çok büyüme kaydedilen ülke % 25 ile Çin, % 27 ile Rusya ve % 51 ile Brezilya şeklinde sıralanmaktadır (UNWTO,2011:7). Bu verilere göre turizm yükselen ekonomilere dinamizm kazandırmaktadır. 2011 yılında küresel belirsizliklerin artması, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki politik değişiklik ve doğal felaketlere rağmen turizm sektöründe büyüme sağlanmıştır. 2011 yılında turist sayısı bir önceki yıla göre % 4.6 artışla 982 milyon kişi olmuş, toplam gelir % 3.8 ile 1.030 milyar dolara (740 milyar Euro) yükselmiştir (UNWTO,2012:6). Sektör büyüme hızı bir önceki yılın aksine en hızlı büyüyen ekonominin (% 4.8) altında kalmış ancak Orta Doğu ve Kuzey Afrika büyüme verilerinin üzerinde gerçekleşmiştir. 2011 yılında dikkat çeken bir başka husus ise Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da yaşanan gelişmelerin turist ziyaretçi sayılarına doğrudan yansımış olmasıdır. Örneğin Orta Doğu'da turist sayısında % 8'lik azalma gözlenmiştir (UNWTO,2012:6). 2012 yılı Dünya Turizm Örgütünün verilerine göre gelişmiş ülkeler 2012 yılında tüm dünya çapında 1 milyon turist tarafından ziyaret edilmiştir. Her 12 işten biri ve dünya hizmet ihracat sektörünün % 30 uluslararası turizmden kaynaklanmaktadır. (UNWTO, 2013:7).

2013 yılındaki verilerde yukarıda yer verilenlere yakın seyretmektedir (UNWTO,2014:6). Takip eden yıllarda bu artış ivmesi sürmektedir. Örneğin, 2014 yılında ziyaretçi sayısındaki artış % 4.4 civarında olup bu oran 48 milyondan fazla insanı işaret etmektedir (UNWTO,2015:11). Dünya Turizm Örgütü (2015:11) verilerine göre 2014 yılında 584 milyon turist Avrupa'ya, 263 milyon turist Asya ve Pasifik'e, 182 milyon turist Amerika'ya, 56 milyon turist Afrika'ya ve 50 milyon turist Orta Doğuya seyahat etmiştir. Aynı raporun diğer başlıklarından birisi de bahsi geçen seyahat merkezlerinin elde ettikleri toplam turizm gelirleridir. Dünya Turizm Örgütü (2015:13) verilerine göre 2014 yılında 509 milyar dolar Avrupa, 377 milyar dolar Asya ve Pasifik, 274 milyar dolar Amerika, 49 milyar dolar Afrika ve 36 milyar dolar Orta Doğu olmak üzere turizm gelirleri elde etmişlerdir.

Dünya Turizm Örgütünün 2014 yılı raporunda dikkat çeken bir başka husus ise turizm faaliyeti nedeni ile tüketim türlerine yönelik verilerdir. Dünya Turizm Örgütü (2015), bu verileri

³ Yer verilen bu metin UNWTO'nun resmi sitesinden alınmıştır. Kurum "*niçin turizm?*" sorusuna yanıt vermektedir. Erişim adresi; <http://www2.unwto.org/content/why-tourism>, Erişim Tarihi:10.03.2016

turizmin ticarete katkısı (Tourism's contribution to trade) şeklinde ifade etmektedir. 2013 yılı itibari ile toplam dünya ticaretinin (ihracat) % 6'sını oluşturmaktadır. 2015 yılı verilerine göre ise dünya gayri safi hasılanın % 10 turizm tarafından oluşturulmaktadır.

Yukarıda yer verilen bilgiler ışığında Turizm sektörünün tüm dünya çapında yer aldığı ticari büyüklük oldukça dikkat çekicidir. Turizm sadece kendi hizmet sektörü ile değil yanı sıra diğer üretim ve hizmet sektörlerine de ticari bir ivme kazandırmaktadır.

Bu kapsamda bu çalışmanın giriş kısmından sonra, ilk olarak turizm-terör arasındaki teorik ilişki irdelenmiştir. İkinci bölümde ise konuya ilişkin literatür taraması, üçüncü bölümde model, veri seti ve ekonometrik metodolojiye yer verilmektedir. Dördüncü ve son bölümde elde edilen ampirik bulgular sunulurken son bölümde ise sonuçlar ve politika önerilerine yer verilmektedir.

I. TURİZM VE TERÖR

Bu büyük sektörün önünde çok sayıda tehdit yer almaktadır. Turizmi olumsuz etkileyen etkenler temel başlıklar altında toplanabilmektedir. Bunlardan ilki doğal unsurlar (fırtına, volkanik patlamalar, sağanak yağmurlar) ikincisi insan eliyle yaratılmış felaketler ki bunlar da iki alt başlığa ayrılabilir; sosyal ve politik unsurlar (isyen, ayaklanma, terörizm, suç, siyasi ayaklanma, savaş ve bölgesel gerginlikler) şeklinde sıralanabilir (Sönmez, vd.,1999:15). Doğal veya insan eliyle ortaya çıkan durumlar turizmin olumsuz etkilenmesine neden olurken⁴ (Holden,2008:18) en büyük sosyo-ekonomik engellerden birisi terörizmdir (Baker,2014:58). Bu tehdit unsurlarının birleşmesi turizm açısından çift yönlü bir çarpan etkisi ile ortaya çıkmaktadır. *Terörün turizm üzerindeki çarpan etkisi*⁵ şeklinde nitelendirdiğimiz olumsuz etki, iki durumun aynı anda turizm üzerinde etkin olmasını ifade etmektedir.

Bunlardan ilki doğrudan turizm talebine yönelik terörün olumsuz etkisidir. İnsan davranış ve kararlarına yönelik bir gönderme içermektedir. Bu düşüncenin kaynağı, bireyin kararlarında genellikle güvenlik ve risk unsurunu ön plana alması gösterilebilir. Bu bakımdan terör ve diğer risk⁶ unsurları turizm talebini etkileyen unsurlar arasında kabul edilmektedir. İkinci etki ise terörün genel ekonomik denge üzerinde yarattığı olumsuz etkidir. Bu çift yönlü etkinin birleşmesi turizm gelirleri ve turizm talebi üzerinde toplamda her birisinin olumsuz etkisinden daha büyük bir etki ortaya çıkarmaktadır.

Dile getirdiğimiz ve ekonominin geneli ile yakından ilgili ancak turizm özelinde çift yönlü olumsuz etki olarak nitelendirdiğimiz *terör* ve *terörizm* kavramına yönelik kavramsal alan bu anlamı ile önem kazanmaktadır. Ancak bunlardan önce terörün kaynağını oluşturan asli öğelerden bir olan *şiddet* kavramına değinmek önemlidir. "*Histoire de la violence*" başlığı ile şiddet hakkında kapsamlı bir araştırma yapan Fransız araştırmacı Jean-Claude Chesnais'in şiddet türlerine yönelik getirmiş olduğu sınıflandırma oldukça önemlidir. Chesnais'e göre şiddet türleri temelde *özel şiddet* ve *kolektif şiddet* olmak üzere ikiye ayrılır. *Kolektif şiddetin* birinci alt başlığı *vatandaşların iktidara karşı uyguladıkları şiddet* başlığını taşırken tasnif *terör* başlığı ile verilmektedir (aktaran,

⁴ Küresel ısınma, ozon tabakasındaki incelme, çölleşme, asit yağmurları gibi etkenler.

⁵ *Terörün turizm üzerindeki çarpan etkisi* burada kullanılan anlamı ile bu çalışmanın yazarlarına aittir.

⁶ Burada yer verilen *risk* kavramı turizm yazınında turist davranışlarında olduğu kabul edilen kavramları içine almaktadır. Bunlar arasında finansal riskler, sosyal riskler, psikolojik riskler, fiziksel riskler, yapısal riskler, durumsal ve sonuçsal (finally) riskler ve seyahat riskleri olarak sınıflandırılmakta ve Turizmde risk Teorileri şeklinde yazında yer bulmaktadır. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Baker, 2014:59-60.

Ünsal,1996:32). Bu bağlamda terörün doğrudan kolektif uygulamalar ile şiddet örüntüsü olduğu sonucu çıkarılabilir. Şiddet ve terör birbirlerine dolanmış sarmal bir ilişki içindedir.

I.I. Terör Kavramı

Terör konusu ele alınırken gerek Türkçe yazında gerek yurt dışı yayınlarında izlenen yöntemler arasında öncelikle kavramın etimolojik yönünün ele alınmasının ardından tarihte yaşanan ilk terör olaylarına yer verilmektedir. Bu kurgu oldukça geçerlidir. Diğer tüm ekonomik ve sosyal hadiselerde olduğu gibi terör kavramı da tarihsel olarak değişimleri barındırmaktadır. Bu yöntem ile kavram ve olgu olarak terör-terörizmin değişimi rahatlıkla kavranabilmektedir. Tarihsel olarak kavram ve olgunun ele alınması çalışma açısından ayrıca bir öneme daha sahiptir. Bu çalışma temelde İslam ülkelerindeki terörizm ve terörizm etkileşimini ele almaktadır.

Terör (terror-terrorism) kelimesi Latince’ den gelmektedir. Anlamı kokudan titreme veya titremeye sebep değildir. Petit Robert Sözlüğü kelimeye ‘*bir toplumda bir grubun halkın direnişini kırmak için yarattığı ortak korku*’ anlamını vermektedir (Yayla,1990:335-Ciment,2011:7). Bu tanımlama neredeyse tüm yazında yer almaktadır. Terör kelimesi bugünkü anlamı ile Fransa da ortaya çıkmıştır (Yayla,1990:335). Bu bilgide yazında en çok yer alan bilgilerden birisidir. Bunun nedeni Walter Laquer’in *Terörün Tarihi*⁷ adlı eserinin tüm yazında kaynak eser kabul edilmesidir. Ancak bu çalışmada kavramın tarihsel kökenleri için Chaliand ve Blin (2007)’in ve Ciment (2011)’in eserlerinden faydalanılmıştır.

Kelimenin etimolojik kökenine dair Ciment (2011) eserinde⁸ birkaç bilgiye daha yer vermiştir. Kelime, Fransızcaya batı dillerinden geçmiş ve bu geçiş tahmini olarak 14’üncü yüzyılda olmuştur. İngiltere de ise kelimenin kullanımına dair ilk bilgi 1528 yılını işaret etmektedir. Bir Çin atasözü ise kavramın neredeyse geçmişi ve günümüzdeki tanımını vermektedir: “*Birini öldür, on binini korkut*” (Ciment,2011:XIX).

Tarihte bilinen en eski organize terör olayları farklı kaynaklarda değişik şekillerde verilmektedir. Örneğin Yayla (1990)’nın Laquer’den alıntılıdığı hali ile ilk terör grupları M.Ö 73-66 yılları arasında “*sicari*” ismi ile anılan bir gruptur. *Sicari*’lerin eylemleri hakkındaki bilgiler ise oldukça dikkat çekicidir. *Sicariler (Zealot)* eylemlerini kalabalık yerlerde gerçekleştirerek kalabalığın içine karışmışlardır. “*Sicariler Herodiam manastırlarını tahrip etmiş, borçların geri alınmasını engellemek için devlet arşivlerini ortadan kaldırmış, buğday ambarlarını yakmış, Kudüs’ün su kanallarını yıkmışlardır*” (Yayla,1990:343).

Ciment (2011) ise eserinde farklı tarihler ve taraflar açısından farklı örneklere yer vermektedir. Çoğu batılı kaynağın aksine Ciment (2011) eserinde tarihteki ilk terör olayı için batıyı işaret etmektedir. Ciment (2011), ilk terör olayının Eski Yunanistan da M.Ö 510 yılında gerçekleştiğini dile getirmektedir. Bu olayda, babası yerine tahta geçen Hipparchus, kardeşi Harmodius ve kardeşinin arkadaşı Aristogiton tarafından festival geçiş töreninde öldürülmüştür (Ciment,2011:43). Batı olarak adlandırılan bu coğrafya tarihinde ilk terör olduğu kayıt edilen bu olayın arkası gelecektir. Ciment (2011) eserinde Roma İmparatorluğunda bunun gibi birçok örneğe daha yer vermektedir⁹. Ciment (2011), *Asya ve Orta Doğu: Moğollar*, başlığı ile farklı bir coğrafi

⁷ Eserin orijinal adı “A History of Terrorism” ismi ile yer alır. Eser 1977 yılında kitap olarak basılmıştır. Dönem itibari ile terör kavramının soğuk savaş dönemine dair kavramsal gelişimini içermesine rağmen soğuk savaş sonrası dönemi kapsamı beklenmemelidir.

⁸ Terör kavramının tanımlamasındaki probleme dair görüşünü Alex Schmid’ten alıntı yaparak aktarmaktadır. Tanımlama farklı grup ve odaklarda farklı şekillerde yapılmaktadır. Bunlardan ilk *akademik tanımlama*, bir diğeri *hükümet tanımlamaları* ve üçüncü olarak *kamuoyu tanımlamaları* ve son olarak *terör ajanları* veya *teröristlerin* tanımlamalarıdır (Ciment,2011:XIX).

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Ciment, 2011:43-46

alana daha terör olayları açısından yer vermektedir. Moğollarda terör bir savaş aracından ibarettir (Ciment,2011:47-48). Bu anlamı ile ele alınan terör bütün bir Moğol imparatorluk dönemini kapsamakta ve 1160-1280 yıllarını işaret etmektedir. Bir diğer başlık ise Çin tarihinde ilk terör örnekleridir. Çin hakkında verilen örneklerin tamamında da yine Moğol istilaları dile getirilmekte ve silahlı olmayan Çin vatandaşlarının öldürülmesi ele alınmaktadır (Ciment,2011:48).

Chaliand ve Blin (2007)'in eserinde tarihte bilinen ilk terör olayına dair coğrafi alan Orta doğuyu işaret etmektedir. Bu çalışmaya göre, tarihte kayıtlı organize ilk terör olayı M.S 1'inci yüzyılda Filistin de gerçekleşmiştir. *Zealot* ismi ile anılan bir grup sistematik ilk terör olaylarını gerçekleştiren örgüt olarak aktarılmaktadır (Chaliand ve Blin,2007:55). Chaliand ve Blin (2007) bu yaklaşımları ile eserlerinde Laquer gibi Ortadoğu coğrafyasını terörün tarihsel kaynağı olarak göstermektedirler.

Yukarıda kısaca yer vermeye çalıştığımız eserler genel hatları ile incelendiğinde kimi sonuçlar ortaktır. Bunlardan ilki; terör olaylarına dair köken araştırmalarında batılı araştırmacılar Ortadoğu coğrafyasını işaret etmektedirler. Ancak yine bu yazın aynı zamanda ideolojik bir unsur olarak devamında Mao dönemi Çin'i ve Sovyet dönemi Rusya'sını da aynı potada eritmektedirler. Bu bağlamda akla gelen temel hususlardan birisi şudur. Batı terör olaylarını salt şiddet, sivil vatandaşların ölümü, ticari kayıplar, siyasi kayıplar ve korku olarak değil aynı zamanda ideolojik bir unsur olarak da ele almaktadır. Bu unsurlar aynı zamanda terörün sınıflandırılmasını işaret etmektedir.

Terörizmin doğrudan ekonomik ve sosyal değişkenler ile ilgili olduğuna dair yazında çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bunlar arasında Enders ve Sandler (2006)'in çalışması önemlidir. Enders ve Sandler (2006)'e göre terörizm, kaynağını doğrudan kötü ekonomik koşullardan, küreselleşmenin olumsuz etkilerinden ve modernizasyondan almaktadır. Bir diğer önemli çalışmada Lutz ve Lutz (2008) benzer görüşe yer vermektedir. Batı ile doğu arasındaki terörizm etkileşimini salt coğrafi ayrımla ele alan Bobbit (2008)'in çalışmasında, terörizmin kaynağını Avrupa sınırlarının kaldırılması ile oluşan dışsallıklarla ilişkilendirmektedir. Schmid (2005) ise terörü, zayıf ülkelerin verimli olmayan hukuk normlarına ve terör gruplarının hareketliliğini kolaylaştıran bu hukuki şartlara bağlamaktadır.

Terörizm amaçlı yapılan terör eylemlerinin altında yatan temel savlar arasında en yaygın olanı, eylemin gerçekleştirildiği toplumsal yapı içerisinde korku kültürünü egemen kılma gayreti yer almaktadır. Buna ek olarak çoğunlukla egemenler aleyhine gerçekleştirilen terör eylemlerinde ekonomik ve siyasi açıdan egemenin zayıflatılması amaçlanmaktadır. Burada konumuz açısından asli unsur; terör eylemlerinin sadece toplumsal amaçlar taşımadığı aynı zamanda eylemin gerçekleştirildiği bölgenin siyasi istikrarını da hedef aldığıdır. Bu argümanın en geçerli hedeflerinden birisi [ekonomik sistem] olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazında en çok rağbet gören nokta burasıdır. Terörizm, iktidarını ekonomik ve sosyal sisteme borçlu politik unsurları bu yöntem ile köşeye sıkıştırma yolunu denemektedir. Terör ve olumsuz ekonomik etkilerine yönelik yazında birçok araştırma bulunmaktadır¹⁰. Bu çalışmaların birçoğu temel makroekonomik değişkenler konusunda ortak bir fikir varlığına sahiptir.

¹⁰ Bu çalışmanın konusu terörün doğrudan makroekonomik etkilerinin saptanması konusunun dışında kalmaktadır. Terörizm ve ekonomik etkileri hakkında detaylı bilgi için bkz, Kar ve Ağır (2010), Terörizmin Makro Ekonomik Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme, Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, c. 47. s.13-33. Yine konu hakkında ampirik uygulamalar konusunda detaylı bilgi için bkz. Sandler ve Enders (2010), Economic Consequences of Terrorism in Developed and Developing Countries: An Overview, Philip Keefer ve Norman Loayza edt. İçinde *Terrorism, Ecokomic Development and Political Openness*, Cambridge Univ. Press, Cambiridge, UK, pp. 17-47.

I.II. Turizm ve Ekonomi

Turizmin pozitif ekonomik etkilerine yönelik literatürde çok sayıda çalışma bulunmakta iken, bu çalışmaların ortak noktalarının başında turizmin istihdam sağlama konusundaki etkileri yer almaktadır (Davoud vd,2011:130). Turizmin, istihdam alanındaki bu katkısına yönelik çok sayıda tespit bulunmaktadır (Öztürk ve Çelik,2009:98). Sektörün emek yoğun organizasyon olması ile istihdam arasında kurulan ilişki oldukça geçerli bir savdır. Bunun dışında turizm, ihracatın alternatifi olarak değerlendirilmekte, ödemeler dengesine katkısı ve döviz geliri sağladığına yönelik görüşler bulunmaktadır (Balaguer ve Cantavella, 2002). Bunlara ek olarak ülke ekonomileri için vergi geliri sağladığına yönelik görüşler de bulunmaktadır (Archer ve Fletcher,1996). Bu görüşlerin altında yatan temel olgu turizmin doğrudan istihdam ile olan ilişkisinden ileri gelmektedir. Yukarıda yer vermeye çalıştığımız makro değişkenlerin yanı sıra turizm daha birçok ekonomik gösterge ile yakında ilgilidir. Turizmin ekonomik büyümeye olan katkısı tüm ülke ekonomileri tarafından dikkate alınmakta ve onun bu özelliği kabul edilmektedir.

Turizmin genel ekonomi içindeki etkin ve katkı sunan bu hali, onu olumsuz etkileyen etkenlerin tespit edilmesi ve bu olumsuzluklara gerek ulusal ve ticari politik aktörler tarafından gerek uluslararası ticari ve politik aktörler tarafından önlemlerin alınması için önemli bir konu haline getirmektedir.

II. LİTERATÜR

Turizm ve terör konusuna dair de literatürde çok sayıda ampirik analiz bulunmaktadır. Bu çalışmaların belirli bir kısmı doğrudan Avrupa ülkelerini ele alırken kimileri gelişmekte olan ülkeleri, kimileri Ortadoğu ülkelerini, kimi çalışmalar ise karşılaştırmalı olarak bütün ülke gruplarını ele almaktadır.

Turizm ve terör arasındaki ilişkilere dair geçmişte yapılan çalışmaların özeti niteliğindeki çalışma Sönmez (1998) tarafından yapılmıştır. Sönmez (1998) çalışmasında, bu konu hakkında ampirik olarak gerçekleştirilen çok sayıda çalışmaya yer vermiştir. Sönmez (1998) çalışmasında turizm ve terör özelindeki ilk ampirik çalışma olarak Brady ve Widdows tarafından 1988 yılında gerçekleştirilen çalışmayı işaret etmektedir. Bu çalışma Avrupa turizm talebinin belirleyicilerine yönelik bir çalışmadır. Çalışmanın sonuçlarına göre dönemde Avrupa turizm talebi terörizm, Çernobil ve ABD'nin Libya'ya saldırısından etkilenmiştir (Sönmez,1998:437)¹¹.

Drakos ve Kutan (2003) çalışmalarında zaman serileri yöntemi ile Türkiye, Yunanistan ve İsrail için 1991-2000 yıllarına ait veriler ile turizm ve uluslararası terörizm arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Çalışma sonuçlarında ele alınan ülkelerde terörizmin turizm üzerinde olumsuz etkileri olduğuna yöneliktir.

Edmonds ve Mak (2006) çalışmalarında 11 Eylül Saldırısı sonrasında Asya Pasifik ülkeleri hakkında turizm ve terör ilişkilerini turist harcamaları yönünden incelemişlerdir. Çalışma sonuçlarına göre Japonya ve Hawaii turist harcamaları 11 Eylül saldırılarından etkilenmiştir sonucuna ulaşmışlardır. Bu sonuç aynı zamanda uluslararası terörizmin ulusal turizm piyasalarına da olumsuz etkilerinin olduğunu dile getirmektedir.

¹¹ Yine yapılan ampirik çalışmalar içinde Conant, Clark, Burnet ve Zank (1988), Hurley (1988), Scott (1988), Cokk, Jr. (1990), Enders, Sandler and Parise (1992), Witt and More (1992), Sönmez and Graefe (1996), Sönmez and Graefe (1998) şeklinde sıralanabilir. Bu çalışmaların ortak özelliği yöntem olarak Panel Veri dışındaki çeşitli istatistiksel ve ekonometrik yöntemleri kullanmalarıdır.

Llorca Vivero (2008) çalışmalarında yatay kesit analizi ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde 2001-2003 yılları için turizm-terörizm etkileşimlerini ele almışlardır. Çalışma sonuçlarına göre turizm gelirleri yerel ve uluslararası terörizmden negatif olarak etkilenmektedir.

Basu ve Marg (2013) çalışmalarında Orta Doğu ülkelerinde (Mısır-Lübnan-Ürdün) turizm özelinde temelde iki soruya yanıt aramışlardır. İlki terörizm ve politik istikrar arasındaki ilişki ne şekildedir? İkinci ise terörizmin ekonomik sonuçları nelerdir? Çalışmada aylık seriler şeklinde 1997-2007 dönemlerine dair verileri AR-MA yöntemi ile test etmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre ele alınan ülkelerde, gerek politik istikrar gerek turizm gelirleri, terörden olumsuz yönde etkilenmektedir.

Ranga ve Pradhan (2014) çalışmalarında çeşitli istatistiksel yöntemler ile Hindistan da 2006-2012 yılları arasında turizm ve terörizm arasındaki korelasyonu hesaplamışlardır. Çalışmalarında turizmin ve diğer politik değişkenlerin terörizminden etkilenmedikleri sonucuna varmışlardır.

Mushtaq ve Zaman (2014) çalışmalarında SAARC¹² ülkeleri için 1995-2012 yıllarına ait veriler ile panel veri yöntemi kullanarak turizm-terörizm etkileşimini ele almışlardır. Çalışmanın sonuçlarına göre (FMOLS sonuçlarına göre) bölge ülkelerinde ekonomik büyüme ve turizm arasında pozitif etkileşim varken, terör ve turizm arasında da pozitif etki bulunmaktadır.

Ahlfeldt, Franke ve Maennig (2015) çalışmalarında 1993-2005 yılları için Almanya federal kentlerinden turizm amaçlı çıkış yapan turistler ile 172 ülkede turizm ve terörizm arasındaki ilişkiyi test etmişlerdir. Çalışmanın temel amacı 11 Eylül Saldırılarının turizm üzerine etkilerini anlamaya yöneliktir. Söz konusu 172 ülke beş bölgeye ayrılarak analizlere dahil edilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre Almanya'nın çeşitli kentlerinden güneydoğu Asya bölgelerine giden turist sayıları 11 Eylül ve bölgede yaşanan terörizm nedeni ile olumsuz etkilenmişlerdir. Ancak yazarlar, bu bölgelerde yaşanan doğal afetlerinde göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulamaktadırlar. Yine çalışma sonuçlarına göre, SARS ülkelerinden Hindistan, Tayland, Maldivler ve Myanmar 11 Eylül saldırılarında kısa dönemde etkilenmişlerdir. Çalışmada bölgesel terör olaylarının da etkili olduğu sonucuna varılmıştır. İslam ülkeleri ve Müslüman olmayan ülkeler 11 Eylül saldırılarından farklı oranlarda etkilenmişlerdir. 2002-2003 yıllarında İslam ülkelerinde turist sayısındaki artış 16,9 iken Müslüman olmayan orta doğu ülkelerinde 22,4 şeklindedir. Çalışma sonuçlarına göre Mısır, Tunus ve Fas da ise 2002 yılına ait serilerin test sonuçları anlamlı değildir.

III. MODEL VE VERİLER

Çalışmanın ülke örnekleme, 26 seçilmiş Avrupa Birliği (AB)¹³ ve 13 Orta Doğu ve Kuzey Afrika (MENA)¹⁴ ekonomisinden oluşmaktadır. Örneklem seçimi yapılırken verilerine ulaşılabilen ülkeler dikkate alınmıştır. Verilerin zaman aralığı ise 2002-2013 dönemlerini kapsamaktadır. Modelin belirlenmesinde yerli ve yabancı literatür taranarak matematiksel formu aşağıdaki şekilde belirlenmiştir:

$$LTUR_{it} = \alpha_0 + \beta_1 TER_{it} + \beta_2 LKBGSY + u_{it} \quad (1)$$

¹² Afganistan, Bangladeş, Butan, Hindistan, Nepal, Maldivler, Pakistan ve Sri Lanka.

¹³ Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Macaristan, İrlanda, İtalya, Letonya, Litvanya, Hollanda, Norveç, Polonya, Romanya, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, İsveç, Ukrayna, İngiltere, İspanya

¹⁴ Cezayir, Bahreyn, Mısır, İran, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Fas, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Tunus, Yemen

burada $i = 1, \dots, N$ yatay kesit sayısını ve $t = 1, \dots, T$ zaman boyutunu göstermektedir.

Ülkelerin turist sayısı (TUR) turizm değişkenini temsilen kullanılmaktadır. Büyüme temsilen kullanılan KBGSYH değişkeninin ise büyüme ölçmede bir gösterge olarak kullanımı oldukça kolay olmakla birlikte, ülkelerin büyüme seviyelerini mukayese etmede de çok tercih edilen bir göstergedir. Bu değişkene ait veriler, Dünya Bankası (WDI) veri tabanından elde edilmiştir. Terör olaylarını temsilen (TER) Global Terörizm İndeksi kullanılmaktadır. Terör verileri ise Global terörizm indeksi veri tabanından elde edilmiştir (GTI, 2015).

III.I. Panel Eşbütünleşme Testleri

Panel veri setinde yer alan bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki uzun dönem eşbütünleşme ilişkisinin test edilmesinde Pedroni (1999 ve 2004) tarafında önerilen panel eşbütünleşme testleri ampirik analizlerde yaygın biçimde kullanılmaktadır. Test prosedürü denklem 1'i en küçük kareler yöntemini her bir ülke için tahmin etmek suretiyle başlamaktadır. Daha sonrasında takip eden artıklardaki yardımcı regresyon en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmektedir (Nazlıoğlu, 2010; Özcan, 2013; Özmen, 2016).

$$\varepsilon_{it} = \phi_i \varepsilon_{it-1} + v_{it} \quad (2)$$

Değişkenler arasında eşbütünleşmenin olmadığı hipotezini test etmek amacı ile yedi eşbütünleşme istatistiği geliştirilmiştir. Panel eşbütünleşme testleri çerçevesindeki dört istatistik metodu artıklar üzerindeki birim kök testleri için farklı üyeler için (ϕ_i) otoregresif katsayılarını toplamaktadır. Takip eden üç istatistik paneldeki her bir yatay kesit için bireysel olarak tahmin edilen katsayıların ortalamasını almaktadır. Eşbütünleşmenin olmadığı boş hipotezi, her bir i için $H_0 : \phi_i = 1$ alternatif her bir i için $H_1 : \phi_i = \phi < 1$ hipotezi karşısında ve her bir i için $H_1 : \phi_i < 1$ hipotezi karşısında test edilir. Bundan dolayı yatar kesitler arasında potansiyel heterojenitenin ek bir kaynağı ölçüler arası yaklaşımı ile elde edilebilir. Panel eşbütünleşme istatistikleri asimptotik standart normal dağılıma sahiptir (Nazlıoğlu, 2010; Özcan, 2013; Özmen, 2016).

III.II. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmin Yöntemleri

Eşbütünleşme ilişkisinin varlığı bağımsız değişkenlere ait uzun dönem katsayıların nasıl tahmin edileceği sorunu ortaya çıkarmaktadır. Panel veri setlerinde eşbütünleşme vektörünün tahmin edilmesini sağlayan çeşitli yöntemler önerilmiştir ve bu panel yazını hâlâ gelişme sürecindedir. Bu kapsamda, Kao ve Chiang (2000) tarafından geliştirilen panel EKK, panel dinamik EKK (Dynamic Ordinary Least Squares (DOLS)) ve panel FMOLS tahmincileri; Mark ve Sul (2003) tarafından geliştirilen panel DOLS tahmincisi ve Pedroni (2000, 2001) tarafından geliştirilen panel DOLS ve FMOLS tahmincileri ampirik analizlerde yaygın olarak kullandıkları yöntemlerdir. Panel DOLS ve FMOLS tahmincileri bağımsız değişken(ler) ve hata terimi arasındaki içsellik ve hata terimindeki kendine bağlılıkların problemlerinin ortadan kaldırılmasında panel EKK tahmincisine kıyasla daha etkin oldukları için özellikle tercih edilmektedir.

Kao ve Chiang (2000) tarafından geliştirilen panel DOLS ve FMOLS yöntemleri ve Mark ve Sul (2003) tarafından geliştirilen panel DOLS yöntemlerinde kesit-içi havuzlanmış veriler kullanılırken; Pedroni (2000, 2001)'de geliştirilen panel DOLS ve FMOLS tahmincileri kesitler-arası havuzlanmış verileri kullanmaktadır. Pedroni tarafından grup ortalama panel DOLS ve panel FMOLS olarak adlandırılan bu yöntemler kesit-içi veriye dayalı panel DOLS ve FMOLS tahmincilerine kıyasla bazı avantajlara sahiptir. Birincisi, grup ortalama tahmincileri heterojen eşbütünleşme vektörlerinin dikkate alınmasında daha büyük bir esnekliğe sahiptir. Kesit-içi veriye dayalı tahminciler uzun dönem eşbütünleşme vektörünü bütün paneli için tahmin ederken; kesitler-

arası veriye dayalı grup ortalama tahmincileri eşbütünleşme vektörünü her bir yatay kesit için tahmin etmekte ve eşbütünleşme katsayılarının yatay kesitler arasında heterojen olmasına imkân sağlamaktadır. İkincisi, eşbütünleşme katsayıları için teoriye dayalı hipotezleri sınamak mümkündür. Üçüncüsü, panel katsayıları uzun dönem eşbütünleşme vektörünün ortalaması olarak yorumlanabilmektedir (Pedroni, 2001: 728-729). Bu avantajlarından dolayı değişkenlerin turizm talebi üzerindeki uzun dönem etkilerini analiz etmek için Pedroni (2000)'de geliştirilen panel FMOLS ve Pedroni (2001)'de geliştirilen panel DOLS tahmincileri kullanılacaktır.

Pedroni (2000) tarafından geliştirilen grup ortalama panel FMOLS yöntemi aşağıdaki panel regresyon modeline dayanmaktadır.

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + \mu_{it} \quad (3)$$

$$x_{it} = x_{it-1} + e_{it} \quad (4)$$

burada y_{it} bağımlı değişkeni, x_{it} bağımsız değişkenleri ve α_i için sabit etkileri göstermekte, ayrıca paneli oluşturan yatay kesitler arasında bağımlılık olmadığı varsayılmaktadır. Eşitlik (3)'de hata terimleri durağan bir süreçtir, dolayısıyla yit birinci dereceden bütünleşikse yit ve xit arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi vardır. Böylece, β tahmin edilmesi gereken uzun dönem eşbütünleşme vektörünü göstermektedir. Panel FMOLS tahmincisinde panel için eşbütünleşme vektörü elde edilirken birinci aşamada eşitlik (3)'deki model her bir yatay kesit için FMOLS tahmincisi kullanılarak tahmin edilmektedir¹⁵. İkinci aşamada her bir yatay kesite ait FMOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayılarının ortalaması alınmaktadır. Böylece, panel için eşbütünleşme vektörü aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır (Nazlıoğlu, 2010; Özcan, 2013; Özmen,2016).

$$\hat{\beta}_{GFM}^* = N^{-1} \sum_{i=1}^N \beta_{FM,i}^* \quad (5)$$

Burada $\beta_{FM,i}^*$ her bir yatay kesit için FMOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayısını göstermektedir. Grup ortalama panel FMOLS tahmincilerine ait t -istatistikleri her bir yatay kesit için FMOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayısına ait t -istatistiklerinden elde edilmektedir. Panel eşbütünleşme katsayısına ilişkin t -istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$t_{\hat{\beta}_{GFM}^*} = N^{-1/2} \sum_{i=1}^N t_{\hat{\beta}_{FM,i}^*} \quad (6)$$

Burada $t_{\hat{\beta}_{FM,i}^*}$ paneli oluşturan her bir yatay kesit için yapılan FMOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayısına ilişkin t -istatistiğini göstermektedir.

Pedroni (2001) tarafından önerilen grup ortalama panel DOLS tahmincisi aşağıdaki regresyon modelinin tahminini gerektirmektedir.

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + \sum_{k=-K_i}^{K_i} \gamma_{ik} \Delta x_{it} + \mu_{it} \quad (7)$$

Burada $-K_i$ ve K_i öncül ve gecikme sayılarını göstermektedir ve paneli oluşturan yatay kesitler arasında bağımlılık olmadığı varsayılmaktadır. Panel eşbütünleşme vektörü elde edilirken

¹⁵ Pedroni (2000), her bir yatay kesit için uzun dönem varyans-kovaryans matrisi elde edilirken değişen varyans problemi altında tutarlı olan Newey-West tahmincisinin kullanılmasını önermektedir.

ilk olarak eşitlik (30)'deki model her bir yatay kesit için tahmin edilmektedir¹⁶. İkinci aşamada her bir yatay kesite ait bu DOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayılarının aritmetik ortalaması alınmakta ve panel eşbütünleşme katsayısı aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır:

$$\hat{\beta}_{GD}^* = N^{-1} \sum_{i=1}^N \beta_{D,i}^* \quad (8)$$

Burada $\beta_{D,i}^*$ her bir yatay kesit için DOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayısını göstermektedir. Grup ortalama panel DOLS tahmincilerine ait t-istatistikleri ise, aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır

$$t_{\hat{\beta}_D^*} = N^{-1/2} \sum_{i=1}^N t_{\hat{\beta}_{D,i}^*} \quad (9)$$

Burada $t_{\hat{\beta}_{D,i}^*}$ her bir yatay kesit için DOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayısına ilişkin t-istatistiğini göstermektedir (Nazlıoğlu, 2010; Özcan, 2013; Özmen,2016).

IV. AMPİRİK BULGULAR

IV. I. Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Eşbütünleşme analizlerinin yapılmasında değişkenlerin birim kök özellikleri önemli bir role sahiptir. Serilerin hem düzey hem de birinci farkları için Uygulanan LLC (Levin, Lin ve Chu 2002) ve Hadri (2000) birim kök testleri uygulanmış ve sonuçlar Tablo 1'de verilmiştir. Her ne kadar seviye değerlerinde durağan olmasalar da, birinci derece farkları alındığında durağan hale gelmektedirler. Dolayısıyla, kullanılan değişkenlerin tamamı, gerek sadece sabit terim kullanılsın, gerekse hem sabit hem de trend değişkeni aynı anda kullanılsın, birinci dereceden durağandır yani I (1)'dir. Model tahmin edilmeden önce değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığı literatürde çok sayıda yaklaşımın geliştirildiği “ko-entegrasyon” veya “eş-bütünleşme” testleri ile yapılacaktır.

Tablo 1: Panel birim kök testleri

AB26		Seviye (Level)				Birinci Fark (First Difference)			
		Sabit		Sabit+Trend		Sabit		Sabit+Trend	
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
LTUR	LLC	-4.6435	0.0000	-10.6104	0.0000	-	-	-	-
	Hadri	7.36482	0.0000	8.56462	0.0000	10.2677	0.0000	8.64333	0.0000
TER	LLC	6.05055	1.0000	0.49532	0.6898	10.6337	0.0000	7.61281	0.0000
	Hadri	5.82268	0.0000	9.46381	0.0000	3.47076	0.0003	15.2802	0.0000
LGDP	LLC	-	-	-	-	-	-	-	-
	Hadri	9.51072	0.0000	-4.25159	0.0000	5.43252	0.0000	8.38432	0.0000
		10.9373	0.0000	9.12542	0.0000	6.72232	0.0000	13.9407	0.0000

¹⁶ Her bir yatay kesit için uzun dönem varyans-kovaryans matrisi elde edilirken değişen varyans problemi altında tutarlı olan herhangi bir yöntem kullanılabilir (Pedroni 2001, 729). Dolayısıyla, panel FMOLS tahmincisinde olduğu gibi panel DOLS tahmincisinde de Newey-West yöntemi kullanılabilir.

MENA13		Sabit		Sabit+Trend		Sabit		Sabit+Trend	
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
LTUR	LLC	-				-			
		5.84697	0.0000	-1.92802	0.0269	5.21687	0.0000	2.90990	0.0018
	Hadri	6.66083	0.0000	6.08528	0.0000	2.58468	0.0049	5.97940	0.0000
TER	LLC	-				-			
		0.88634	0.1877	-2.68058	0.0037	2.47484	0.0067	7.55542	0.0000
	Hadri	4.99554	0.0000	6.47588	0.0000	1.56849	0.0584	7.04690	0.0000
LGDP	LLC	-				-			
		3.55106	0.0002	-2.25161	0.0122	3.16129	0.0008	3.64087	0.0001
	Hadri	7.95014	0.0000	6.35385	0.0000	2.48359	0.0065	14.9154	0.0000

Eşbütünleşme analizlerinin yapılmasında değişkenlerin birim kök özellikleri önemli bir role sahiptir. Bu yüzden çalışmanın uygulama kısmında ilk olarak panel birim kök analizine yer verilmiştir. Serilerin hem düzey hem de birinci farkları için birim kök testleri uygulanmıştır. Elde edilen bulgular tabloda sunulmuştur.

Uygulanan LLC (Levin, Lin ve Chu 2002), Hadri (2000) testleri turist sayısının (LTUR) düzeyde durağan olmadığını ancak farkı alındığında durağan olduğunu göstermektedir. Turist sayısının dolayısıyla turizm talebinin durağan olmaması, meydana gelen şokların etkisinin kalıcı olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla, terör ve gelir gibi faktörlerde meydana gelen şokların turizm talebinde meydana getirdiği dalgalanmalar geçici olmayıp kalıcı bir özellik göstermektedir.

IV. II. Panel Eş-bütünleşme Testi Sonuçları

Tablo 2, panel eş-bütünleşme testi sonuçlarını göstermektedir. Tabloda yer alan Pedroni (1999) testlerinin çoğu AB 26 ve MENA ülkeleri açısından turist sayısı ilişkisinin açıklayıcı değişkenler ile eş-bütünleşik bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: Panel eş-bütünleşme testleri

AB26		Sabit		Sabit ve Trend	
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
<u>Pedroni (1999)</u>	Panel-v	-1.013933	0.8447	-2.136022	0.9837
	Panel-rho	1.611583	0.9465	3.371191	0.9996
	Panel-pp	-0.237161	0.4063	-5.872245	0.0000***
	Panel-adf	-1.741011	0.0408**	-7.676913	0.0000***
	Grup-rho	3.275122	0.9995	4.565632	1.0000
	Grup-pp	-2.489721	0.0064***	-11.67245	0.0000***
	Grup- <i>adf</i>	-1.435764	0.0755*	-7.164314	0.0000***
MENA 13					
<u>Pedroni (1999)</u>	Panel-v	1.489809	0.0681*	-0.275606	0.6086
	Panel-rho	-0.108208	0.4569	0.971595	0.8344
	Panel-pp	-4.865070	0.0000***	-6.144074	0.0000***
	Panel- <i>adf</i>	-3.331182	0.0004***	-2.266853	0.0117**

Grup-rho	1.789709	0.9632	2.832465	0.9977
Grup-pp	-8.488764	0.0000***	-7.769012	0.0000***
Grup -adf	-4.707736	0.0000***	-2.940988	0.0016***

Pedroni (1999) testlerinde gecikme sayısı 2, Panel v-istatistiği sağ kuyruk dağılımı gösterdiği için %5 anlam düzeyinde kritik değer 1,645; diğer istatistikler sol kuyruk dağılımı gösterdiği için kritik değer -1,645'dir. Panel v >1.645 ya da diğerleri için hesaplanan istatistikler <-1.645 ise, sıfır hipotezi reddedilir ve değişkenler arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi olduğuna karar verilir (Nazlıoğlu ve Soytaş, 2012).

IV.III. Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini Sonuçları

Bundan sonraki aşamada Eşitlik (1)'de tanımlanan modele ilişkin ekonometrik ilişkiler analiz edilecektir. Elde edilen ampirik bulgular Tablo 3'de sunulmaktadır. Panel DOLS ve FMOLS tahminçileri yatay kesit bağımlılığını dikkate almadan inceleyen testlerdir ve paneldeki Eşbütünleşme ilişkilerini ve yönünü tayin etmede kullanılmaktadır. Bu bulgulardan yola çıkarak turizm ve terör arasındaki ilişki AB ve MENA ülkeleri için tartışılacaktır. Son olarak politika uygulamalarına yer verilecektir.

Tablo 3: Panel Eşbütünleşme İlişkisi Tahmini

EU26	DOLS		FMOLS	
	Katsayı	t-ist.	Katsayı	t-ist.
TER	-0.033079	-1.119996	0.002103	0.148901
lnGDP	0.513091	5.209451***	0.453243	9.306801***
MENA				
TER	-0.239746	-5.280789***	-0.017581	-0.682055
lnGDP	0.799030	7.958071***	0.823533	8.966139***

DOLS tahmininde öncül ve gecikme sayıları Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiş, FMOLS ve 2-aşamalı tahminlerinde gecikme sayısı 2 olarak alınmıştır. ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiki anlamlılığı göstermektedir.

Modeldeki açıklayıcı değişkenlere ilişkin, tahminçilerden elde edilen bulgular terör olaylarının turizm sektörü üzerinde etkisi olmadığı sonucunu göstermektedir. Elde edilen bulgular teorik olarak anlamlıdır. Ancak istatistiki olarak anlamsızdır. Kontrol değişkeni olarak kullanılan gelir değişkeni ise beklendiği gibi pozitif ve anlamlıdır. Gelirde meydana gelen bir % 1 artış turist sayısını AB ülkeleri için %0,51 artırmaktadır.

MENA ülkeleri açısından elde edilen bulgular değerlendirildiğinde terör eylemlerinin turist sayısı üzerinde anlamlı ve negatif bir etki bıraktığı sonucuna varılmaktadır. Terörist faaliyetlerde meydana gelen %1'lik artış turist sayısı üzerinde %0,23'lük bir azalmaya neden olmaktadır. Gelir kontrol değişkeninde yine pozitif ve anlamlı olduğu sonucuna varılmaktadır.

SONUÇ

Çalışmada 26 AB ülkesi ve 13 MENA ülkesinin 2002-2013 yılları arasındaki verileri karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Çalışmada verilerine ulaşılabilen ülkeler analize dahil edilmiştir. Bu ülkelerde terör eylemleri ve turizm arasındaki ilişki irdelenmiştir. Birimkök test sonuçları her iki ülke açısından da terör eylemlerinde meydana gelen şokların uzun dönemde düzeldiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, çalışmanın ampirik kanıtı, Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesindeki İslami ülkelerin, Avrupa Birliğindeki 26 ülkeden daha çok terörist eylemlerden etkilendiği sonucuna varılmaktadır. AB için kurulan model teorik olarak anlamlıdır ancak istatistiksel olarak anlamsızdır. MENA ülkelerinde ise turizm, terörden 0,23 oranında negatif etkilenmektedir.

Elde edilen bulgular bu ülkelerde yaşanan terörist eylemlerin İslam inancından dolayı ortaya çıktığını göstermemektedir. Ancak terörün turizm üzerindeki etkisinin görece olarak AB ülkelerinden daha fazla olduğu sonucunu vurgulamaktadır. Ortadoğu'nun ekonomik olarak zayıflamasının, siyasi ve sosyal kurumsallaşmasını sağlayamamasının ana nedeni bölgedeki istikrarsız yönetimlerle açıklanabilir.

Bölgedeki istikrarsızlıklar her geçen gün terörist faaliyetleri artırmakta buda diğer aktarım kanalları aracılığıyla en başta da turizm sektörlerini etkilemektedir. Elde edilen bulgulara göre ülkelerdeki politik, ekonomik ve sosyal istikrar, turizmin yaşaması ve sürdürülebilirliği açısından politika yapıcılar için önem arz etmektedir. Küreselleşen ticaret beraberinde tüm aktörlerin de küreselleşmesinde rol oynamaktadır. Bu bağlamda terör de küreselleşme sürecine dahil olan olumsuzlar arasında sayılabilir. Başlangıçta ulusal bir risk unsuru gibi gözüken terör, uluslara arası boyutu ile tüm dünya ülkelerinin istikrarsızlığına neden olmaktadır. Tarihsel kökenleri veya beslediği ana arterler her nerede olursa olsun politik ve ekonomik bir risk olarak tüm dünyayı tehdit etmektedir.

Son olarak sonraki araştırmalar için yol gösterici olması açısından iki öneri sunulabilir: İlk olarak, bu çalışma sadece turizm-terör ilişkisi üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun dışında bazı makro değişkenlerde modele dahil edilerek araştırmanın kapsamı değiştirilebilir. Literatür taraması bu anlamda yol gösterici niteliktedir. İkinci olarak, çalışmada sadece terörün turizm üzerindeki etkisi ampirik olarak test edilmiş olup gelecekle ilgili bir projeksiyona yer verilmemiştir.

KAYNAKÇA

- AHLFELDT, G. M., FRANKE, B., & MAENNIG, W. (2015). Terrorism and International Tourism: The Case of Germany. *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 3-21 I.235 (1).
- ARCHER, B., & FLETCHER, J. (1996). The Economic Impact of Tourism in the Seychelles. *Annals of Tourism Research*, 32-47 S. 23(1).
- BAKER, D. M. (2014). The Effects of Terrorism on the Travel and Tourism Industry. *International Journal of Religious and Pilgrimage*, V.2, N.1, 58-67.
- BALAGUER, J., & M.CANTAVELLE-JORDA. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: the Spanish case. *Applied Economics*, N. 34 (7), 877-884
- BOBBITT, P. (2008). *Terror and Consent*. Allen Lane.
- CHALIAND, G., & BLIN, A. (2007). *The History of Terrorism From Antiquity to Al Qaeda*. Los Angeles: University of California Press.
- CIMENT, J. (2011). *World Terrorism An Encyclopedia of Political Violence From Ancient Time to the Post-9/11 Era*. London And New York: Routledge .
- DRAKOS, K., & KUTAN, A. M. (2003). Regional Effects of Terrorism on Tourism: Evidence From three Mediterranean Countries. *Journal of Conflict Resolution*, V.47, 621-641.
- EDMONDS, C., & MAK, J. (2006). Terrorism and Tourism in the Asia Pacific Region: Is Travel And Tourism in a New World After 9/11 ? *EAST-WEST CENTER WORKING PAPER*, 3-29 No (86).
- ENDERS, W., & SANDLER, T. (2006). Distribution of Transnational Terrorism among Countries by Income Class and Geography after 9/11. *International Studies Quarterly*, C. 50 (2), 531-554.
- HADRİ, K. (2000). Testing for Stationarity in Heterogeneous Panels. *Econometrics Journal*, 3,148-161.
- HOLDEN, A. (2008). *Environment and Tourism*. New York: Routledge.
- KAO, C., & M.H.CHİANG. (2000). On the Estimation and Inference of a Cointegrated Regression in Panel Data. *Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels*, 15, 179-222.
- KAR, M., & AĞIR, H. (2010). Terörizmin Makro Ekonomik Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 12-33.
- LEVİN, A., LİN, C., & CHU, J. (2002). Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite Sample Properties. *Journal of Econometrics*, 108(1), 1-24.
- LUTZ, M., & LUTZ, J. (2008). *Global Terrorism*. Oxford: Oxford University Press.
- MAHMOUDİNİA, D., SODERJANI, E., & POURSHAHBİ, F. (2011). Economic Growth, Tourism Receipts and Exchange Rate in MENA zone: Using Panel Causality Technique. *Iranian Economic Review*, 130-146 V.15, N.29.
- MARK, N., & SUL, D. (2003). Cointegration Vector Estimation by Panel DOLS and Long-run Money Demand. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, V. 65, N. 5, 655-680.
- MUSHTAQ, A., & ZAMAN, K. (2014). The Relationship Between Political Instability, Terrorism and Tourism SAARC Region. *Journal of Economic Info*, 23-40 1(1).

- NAZLIOĞLU, Ş. (2010). *Makro İktisat Politikalarının Tarım Sektörü Üzerindeki etkileri: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Karşılaştırma*. Kayseri: Basılmamış Doktora Tezi Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı.
- ÖZCAN, C. (2013). *Turizm Talebini Etkileyen Faktörlerin Ekonometrik Bir Analizi*. Konya: Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin ERbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı.
- ÖZMEN, İ. (2016). *Tarihsel Olarak Vergi Gelirlerinin Belirleyicileri ve BRIC-T Üzerine Ekonometrik Bir Analiz*. Konya: Basılmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı.
- ÖZTÜRK, S., & ÇELİK, K. (2009). Terörizmin Türkiye Ekonomis Üzerine Etkileri. *Akdeniz Üniversitesi Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, S.2. 91-95
- PEDRONİ, P. (1999). Critical Values for Cointegrating Tests in Heterogeneous Panels with Multiple Regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61 (1), 653-570.
- PEDRONİ, P. (2000). Nonstationary Panels, Panel Cointegration and Dynamic Panels. B. BALTACI içinde, *Fully Modified OLS for Heterogeneous Cointegrated Panels* (s. 15, 93-130).
- PEDRONİ, P. (2001). Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels . *Review of Economics and Statistics*, 83,727-931.
- PEDRONİ, P. (2004). Panel Cointegration, Asymptotic and Finite Sample Properties of Pooled Time Series Tests with an Application to the Purchasing Power Parity Hypothesis. *Econometric Theory*, 20(3), 597-625.
- RANGA, M., & PRADHAN, P. (2014). Terrorism terrorizes tourism: Indian Tourism Effacing Myths? *International Journal of Safety and Security in Tourism*, I.(5), 26-39.
- SANDLER, T., & ENDERS, W. (2008). Economic Consequences of Terrorism in Developed and Developing Countries: An Overview. P. Keefer, & N. Loayza içinde, *Terrorizm, Economic Development and Political Openness* (s. 17-47). Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- SCHMİD, A. (2005). Terrorism as Psychological Warfare. *Democracy and Security*, 137-146.
- SÖNMEZ, S. (1998). Tourism, Terrorism ve Political Instability. *Analls of Tourism Research*, c.25 (2), 416-448.
- SÖNMEZ, S., APOSTOLOPOULOS, Y., & TARLOW, P. (1999). Tourism in Crisis:Managinn the Effects of Terrorism. *Journal of Travel Research*, 13-18 38(1).
- UNWTO. (2011). *UNWTO Annual Report A year of recovery 2010*. United Nations: UNWTO.
- UNWTO. (2012). *Annual Report 2011*. Madrid: UNWTO.
- UNWTO. (2013). *Annual Report 2012*. Madrid: UNWTO.
- UNWTO. (2014). *Annual Report 2013*. Madrid: UNWTO.
- UNWTO. (2015). *Annual Report 2014*. Madird: UNWTO.
- VİVERO, R. L. (2010). Terrorism and Arap-Islamic Tourism in the Middle East: An Aconomic Benefit or a Cultural Seclusion. *International Politics*, V. (3), 105-136
- YAYLA, A. (1990). Terör ve Terörizm Kavramlarına Genel Bakış. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.45 (1), 335-385.